

Шарипова Р.З.

РОССИЯ ДООРУНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ФОРМАСЫ

Шарипова Р.З.

ФОРМА КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В РОССИЙСКИЙ ПЕРИОД

R.Z. Sharipova

THE SHAPE OF KYRGYZ STATEHOOD IN THE RUSSIAN PERIOD

УДК: 947.55/17 (04)

Бул макалада Россия империясы жана совет коомунун доорундагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн формалары тууралуу маалыматтар камтылган.

Негизги сөздөр: коом, маалымат, форма, мамлекеттүүлүк, доор.

Данная статья содержит информацию о формах кыргызской государственности в период Российской империи и советского общества.

Ключевые слова: общество, информация, форма, государственность, период.

This article contains information about the forms of kyrgyz statehood in the period of the Russian empire and soviet society.

Key words: society, information, form, statehood, period.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө баа берүүдө этностун тарыхый-маданий жана менталдык өзгөчөлүктөрүн анын жашоосундагы жана мамлекеттик түзүлүшүндөгү доминанты катары караган цивилизациялык мамиле бир топ акыйкаттуу жана так болмокчу.

Буга ылайык, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын советтик дооруна ага чейинки жарым кылымдык мезгилин да кошуу зарыл. Башкача айтканда кыргыздардын учурдагы мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын башатын да Кыргызстандын Россияга кошулган мезгилинен тартып кароо максатка ылайык келет. XIX к. ортосунда Борбордук Азияда Россиянын үстөмдүк кылуучу күч катары бекемделиши азыркы тарыхнаамада аныкталгандай XIV–XX кк. камтыган кыргыз тарыхындагы кыргыздардын мамлекетсиздик мезгили менен дал келет.

Баарыбызга белгилүү, Россия Борбордук Азиянын аймагына басып кирген мезгилде Кыргызстандын территориясынын негизги бөлүгү Кокон хандыгынын курамында болгон. Ал учурда кыргыздардын этникалык өзүн-өзү таануусу адатка айланган чектер менен чектелүү болгондуктан бардыгында бирдей формада болбой, ал уруулук деңгээлден чыга алган эмес. Ошондой эле диний көз карашында да кыргыздарда бир Кудайлуулук эмес, ал синкреттик мүнөздө болгондуктан, элди биримдиктүү күчтүү эл катары бириктире алган эмес. Мындай шарттардын болушу өз кезегинде кыргыз элинин өзүнүн мамлекеттүүлүгүн түзүүсүн жана андан аркы өнүгүшүн өзгөчө татаалданткан.

Ошентсе да дайыма саясий маселелерди чечүүдө калыстыкты, объективдүүлүктү негизги принцип катары карманышкан кыргыз урууларынын башчылары өз учурунда мамлекеттин түзүлүү процессинде, ошондой эле кыргыздардын биоэтноско биригүү-

сүндө негизги күч болгон. Адаттан сырткары укуктарын сактап калуу менен алар уруулардын автономиясынын туруктуулугуна умтулушуп, ал эми кыргыздардын жалпы кызыкчылыгы туурасындагы маселени чечүүдө тилекке каршы бир бүтүмгө келе алышкан эмес. Байыртадан калыптанган салттар, жашоонун отурукташкан формасына тийиштүү чарбалык ыкмалардын жоктугу жана географиялык табигый өзгөчөлүктөр уруулар жайгашкан аймактардын ортосундагы байланыштарды камсыз кыла алган эмес. Кылымдардын сынагынан өткөн уруу ичиндеги бекем байланыш бардыгына көнүмүш жана түшүнүктүү гана болбостон, ошол эле учурда ишеничтүү жана стабилдүү болгон¹.

Уруулук түзүлүштүн архаикалык формалары борборлоштурулган күчтүү саясий бийлиги бар мамлекеттин пайда болушуна кадыресе тоскоол болуу менен өздөрүнүн начар өнүккөн мүлктүк жана социалдык жиктелүүгө ылайыкташкан коомдук жашоосун улантышкан. Бул саясий көрүнүш толугу менен уруулардын башчыларынын кызыкчылыгына жооп берген. Реалдуу бийликтин алып жүрүүчүлөрү болгон уруу төбөлдөрү субъективдүү күч катары кыргыздардын биригишине жана бирдиктүү мамлекет түзүшүнө тоскоолдук кылышкан. Г.С.Загряжский «урууларга бөлүнүүнү манаптар сакташкан жана аны катуу карманышкан»² – деп жазат. Ар бир уруу башчысы өзүнүн уруусунун чегинде өзүнүн уруулаштарын жашоого жана өлүмгө өкүм кылган толук бийликтин ээси болгон.

Кыргыз урууларынын ички административдик башкаруусу алардын төмөнкү социалдык дифференциациясынан улам патриархалдык-катмардык мүнөздө болгон. Манаптардын таасири ушунчалык күчтүү болгон, ал ар түрдүү мамилелердин чөйрөсүнө, анын ичинде үй-бүлөлүк мамилелерге да кийлигишкен.

Хандыктын калкынын отурукташкан бөлүгү көчмөндөргө караганда коомдук өнүгүүнүн бир топ жогорку баскычында тургандыгына карабастан, кыргыздар жашоонун жаңы формаларына массалык түрдө өтүүсүнө анын маданий таасири анчалык маанилүү роль ойной алган эмес. Жашоонун эски формалары көпчүлүк учурда белгилүү бир эркин мейкиндиктердин көптүгүнөн улам сакталып калган.

¹ Абрамзон С.М., Потапов Л.П. Народная этногония как один из источников для изучения этнической и социальной истории (на материале тюркоязычных кочевников) – СЭ, 1975. – № 6. – С. 38–39.

² Загряжский Г. Очерки Токмакского уезда // Туркестанские ведомости, 1873. – № 9. – С. 12.

Алар иш жүзүндө инновациялык элементтердин кирүүсүнө мүмкүндүк бербеген экстенсивдүү чарбалык ишмердүүлүктү жүргүзүүнү шарттаган.

Борбордук Азиянын Россия империясына кошулу менен эки жактан таасирленген кыргыз эли үчүн абал түп тамырынан өзгөрө баштаган.

Борбордук Азия аймактарынын юридикалык бекемделишинен тартып, Россия империясы хандыктагы бүт административдик системаны радикалдуу реформалоого киришкен. Губернаторлуктун түзүлүшү менен мурдагы феодалдык-аймактык түзүлүш жоюлган. Крайды башкаруу Россиялык администрациянын жергиликтүү мекемелерине, полицияга жана сотторго берилген. Кыргызстандын аймагында уездер түзүлүп, түрдүү областтардын курамына кирип калган¹.

Россия империясы дүйнөдөгү эң ири мамлекеттердин бири болгон. Өзүнө хандыктарды жана областтарды кошуу падышачылык самодержавиеге баш ийүүнү гана билдирбестен, тарыхый өнүгүүдө жергиликтүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүгүн түзүүгө мүмкүнчүлүгүнүн толук жоктугун билдирген. Албетте, падышачылык администрациянын ниети жаңы аймактарды эч кандай бурмалоосуз жалпы Россиялык мамлекеттин бирдиктүү түзүлүшүнө кошуу болгон. Ушуга байланыштуу юридикалык нормага ылайыкташкан иш чаралар иштелип чыккан. Жаңыдан басылып алынган жерлерде пландуу жана жеткиликтүү ойлонулган Россиянын укуктук системасы киргизиле баштаган. Ал юридикалык нормалар жаңы аймактарга киргизилген бирдиктүү мамлекеттик түзүлүштү бекемдеш керек эле. Империя аймактарга өнүгүүнүн эч кандай башка альтернативасын бере алган эмес. Натыйжада кыргыздар, Кокон хандыгынын мезгилиндегидей эле тарыхый өнүгүү жолунда өздөрүнүн мамлекеттүүлүгүн түзүүдөгү бардык мүмкүнчүлүктөрүнөн иш жүзүндө ажыраган.

Колониалдык администрация, өзүнүн каражаттарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнөн жетишпестиктеринен улам, жергиликтүү калктын жаңы бийликке болгон мамилесинин оңолушу үчүн объективдүү шарттарды түзүүгө кызыккан.

Кыргыздын салттык чөйрөсүндө Россия империясынын бийлигинин орношу менен калктын жиктелүү процесси тездеген. Бирок, ошол эле учурда патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылуусун уланткан. Бирок уруулук аристократияга жерге болгон жеке менчик укугу юридикалык жактан бекемделген эмес. Бул факт жүзүндө аларды өзүнүн мамлекетине болгон укугунан да ажыраткан.

Столыпиндик реформа Россиянын Европалык бөлүгүнөн Борбордук Азияга, анын ичинде Кыргызстанга болгон дыйкандардын кубаттуу миграциясын

күчөткөн. Келгин калк жер үлүштөрү менен сөзсүз түрдө камсыз болушу керек болгон. Юридикалык жактан жана иш жүзүндө жерге болгон укукка ээ деп эсептелген падышачылык администрация пайда болгон жер жөнүндөгү проблемаларды чече баштаган.

Падышачылык Россиянын колониалдык саясаты Октябрь революциясынын алдында кандай гана акыркы чараларын кабыл албасын, кыргыздар Кокон хандыгынын мезгилиндегидей башка мамлекеттик түзүлүштүн курамына кирүү менен, кыргыз этносунун кызыкчылыктарын гана эмес, жашоонун өзүн коргогон өздөрүнүн мамлекетин түзүү мүмкүнчүлүктөрүнүн бардыгынан иш жүзүндө ажыратылган.

Бирок, 1917-ж. Октябрь революциясы ага чейинки Россиялык бюрократиялык унитаризмди жок кылган жана кыргыз элинин тагдырындагы чыныгы кардиналдуу өзгөрүүлөр совет доорунда башталган. Совет өкмөтүнүн эң биринчи декрети 1917-жылы 2-ноябрда кабыл алынган «Россия элдеринин укуктарынын декларациясы» болуп калган. Анда жаңы түзүлүштүн улуттук саясатынын негиздери жазылган жана улуттардын өзүн аныктоодогу укугу жарыяланган².

1918-ж. Советтердин Бүткүл Россиялык II съездинде «Эмгекчилердин жана эзилген элдердин укуктарынын декларациясы» кабыл алынган. Анда федерация принциптериндеги көп улуттуу социалисттик мамлекетти түзүү планы камтылган. Бул чечимдердин негизинде Борбордук Азиянын элдери 1918-ж. Түркстан Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасына биригишкен. Ушул эле жылдын май айында Түркстан автономия укугунда Россия Федерациясынын курамына кирген.

Совет мамлекети падышачылык колониалдык саясаттын кесепеттерин жоюуга аракет кылып, Кыргызстанда улуттар аралык мамилелерди жөнгө салуу максатында көп иштерди жасаган. Айрыкча, келгин жана жергиликтүү калктын ортосундагы жерди, сууну пайдалануу укуктарын теңдештирген. Советтик мезгилде качкындар проблемасы чечилген. Совет бийлигинин катуу методдору уруулар аралык чыр - чатактар менен байланышкан проблемаларды тез жана эффективдүү түрдө чечүүгө мүмкүнчүлүк берген. Мурунку уруу башчылары иш жүзүндө кыргыз урууларын башкаруудан четтетилген. Социалдык – мүлктүк дифференциациянын төмөнкү деңгээлине мүнөздүү болгон кыргыздын салттык коому муну салыштырмалуу түрдө кыйынчылыксыз өткөргөн. Совет доорунда гана кайра жаралган кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн социалдык-саясий жана материалдык негиздери активдүү түзүлө баштаган.

Кыргызстан өзүнчө аймактык бирдик катары юридикалык жактан 1924-ж. пайда болгон³. 1924-

¹ Джамгырчинов Б. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – Ф., 1963; Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. – Фрунзе, 1965; Борубашов Б.И. Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики. – Б., 2003.

² Осмонов О. Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней): учеб. для вузов. - Б., 2005.-С. 366.

³ История Киргизской ССР с древних времен до наших дней / АН Кирг. ССР. Ред. колл. Каракеев К. и др. – Т. 3. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – С. 323.

жылы Түркестандын жаңы чек аралары белгиленген азыркы Кыргыз Республикасынын аймагында ошол мезгилдеги саясий-административдик түзүлүшкө ылайык Кара-Кыргыз автономиялык областы түзүлгөндүгү белгилүү. 1926-жылы бул область өзүнүн өкмөтү жана өзүнчө коммунисттик уюму бар Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы (Кыргыз АССРи) болуп кайра түзүлгөн. 1936-жылы Кыргыз АССРинин үчүнчү Конституциясы кабыл алынгандан кийин Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы (Кыргыз ССРи) болуп кайра түзүлгөн.

Бирок, советтик тоталитардык жана авторитардык системанын жетишпестиктерине, чарба жүргүзүүнүн социалисттик формаларына, социалдык эксперименттин негативдүү кесепеттерине карабастан Кыргызстандын өнүгүүсүнүн советтик мезгили кыргыз эли үчүн биринчи кезекте өзүнүн мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралышына байланыштуу бүтүндөй жемиштүү болгон деп айтууга болот.

Кыргыз этносунун тарыхынын кыска тарыхый мезгили болгон советтик доордогу жаңы шартта мамлекеттүүлүктүн түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө тоскоолдук кылган жашоонун ошондой эле чарба жүргүзүүнүн көчмөн образы жоюлган. Мамлекеттүүлүктүн маанилүү атрибуттары – юридикалык жактан так белгиленген чек аралары бар аймакка ээ болгон Кыргыз ССРи түзүлгөн. Ошондой эле азыркы мамлекеттин эң керектүү критерийлери болгон мамлекеттүүлүктүн саясий, материалдык, экономикалык жана укуктук өбөлгөлөрү түзүлүп, ал өнүгүүгө толук жөндөмдүү болгон. Республикада азыркы мамлекеттин жашап кетишин камсыздаган негизги саясий, социалдык жана административдик институттар жана толук кандуу билим берүү системасы иштей баштаган. Акырында айта кетүүчү нерсе, совет мезгилинде биринчиден бир топ максатка багыттуу мамлекеттик саясатка ылайык кыргыздын бирдиктүү улуттук аң-сезими калыптана баштаган, экинчиден, кыргыз этносу сан жагынан көбөйүп өлкөбүздүн аймагында азыркы маданияттын очогу болгон шаарлар пайда болгон жана коомдук мамилер түп-тамырынан өзгөрүүгө учураган. Буларсыз азыркы мамлекеттин жашоосу да оор болмок.

Кыска тарыхый мезгилде кыргыз этносу маңызы боюнча цивилизациялык трансформация менен байланышкан жаңы сапаттык маданий абалга өтүүгө жетишти. Ал биринчи кезекте этностун жашоосунун мамлекеттик формасы менен байланышкан. 1991-ж. августта Кыргызстан көз карандысыз, эгемендүү жана демократиялык мамлекет деп жарыяланып, Кыргыз элинин жана мамлекетинин тарыхында сапаттык жагынан жаңы этап башталган.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М., Потапов Л.П. Народная этногония как один из источников для изучения этнической и социальной истории (на материале тюркоязычных кочевников) – СЭ, 1975. - № 6.
2. Загряжский Г. Очерки Токмакского уезда // Туркестанские ведомости, 1873. - № 9.
3. Джамгырчинов Б. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – Фрунзе, 1963.
4. Буробашов Б.И., Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики. – Бишкек, 2003.
5. Осмонов О.Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней): Учебник для вузов. - Б., 2005.
6. Осмонов О.Ж. Кыргызстандын тарыхы (байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин): ЖОЖдор үчүн окуу китеби. - Б., 2012.
7. История Киргизской ССР с древних времен до наших дней /АН Кирг. ССР. Ред. колл. Каракеев К. и др. - Т. 3. – Ф.: Кыргызстан, 1986.

Рецензент:

доктор философских наук Үтүров К.